

Stanisława Niemcówna i Józefa Berggruen – propagatorki krajoznawstwa wśród młodzieży krakowskiej okresu międzywojennego

Stanisława Niemcówna and Józefa Berggruen – the Promoters of Local Lore Among the Cracow Youth in the Interwar Period

Local lore – a comprehensive study of everything pertaining to a given country – started to develop in Poland in the 18th century and this development accelerated in the 19th century. Throughout the partition period, local lore contributed to the strengthening of Polishness and the popularization of knowledge about the country. During the Second Polish Republic, local lore transformed into a social movement, with Cracow at its center. Youth organizations focused on local lore began to form next to the Cracow chapter of the Polish Sightseeing Society. Teachers were particularly well suited to organize and lead the local lore movement. Stanisława Niemcówna and Józefa Berggruen from the 10th Public Female Gymnasium in Cracow were two examples of such teachers. They led the local lore society at their school and took on additional leadership roles in the wider movement, pioneering local lore and promoting new teaching methods.

Keywords: Stanisława Niemcówna, Józefa Berggruen, Cracow, local lore, geography

Krajoznawstwo, rozumiane jako „szeroka wiedza o kraju, o jego obliczu geograficznym i przyrodniczym, o mieszkańcach i ich dziejach – ze spojrzeniem w przeszłość, obserwacją spraw współczesnych i zainteresowaniami na przyszłość”¹, zaczęło rozwi-

1 A. Czarnocki, *Z historii polskiego krajoznawstwa*, [w:] T. Gawęł, *Nauczyciele krajoznawcy regionu krakowskiego*, Kraków 1976, s. 5.

jać się w Polsce, podobnie jak w całej Europie, w drugiej połowie XVIII w. Jednak początkowy, przygotowawczy etap przypadł na okres znacznie wcześniejszy. Charakteryzował się tworzeniem opisów ziem polskich, stanowiących materiał wyjściowy do późniejszych badań. Doskonałym przykładem tego typu opisów jest *Chorographia Regni Poloniae* Jana Długosza (1480). W XVIII w. pojawili się pierwsi propagatorzy krajoznawstwa w Polsce, m.in. Tadeusz Czacki, Julian Ursyn Niemcewicz i Stanisław Staszic, a Komisja Edukacji Narodowej podkreślała potrzebę przekazywania uczniom wiedzy o własnym kraju w toku nauczania szkolnego.

Zasadniczy rozwój krajoznawstwa nastąpił w XIX w. W okresie zaborów przyczyniało się ono do umacniania polskości i popularyzowania wszechstronnej wiedzy o kraju. Krzewiono w ten sposób patriotyzm, a ruch krajoznawczo-turystyczny nazywano niekiedy pątnictwem narodowym. Kolebką ruchu krajoznawczego i turystyki była ziemia krakowska. Piękno przyrody i krajobrazów tego regionu (zwłaszcza Tatr i Beskidów), różnorodność pamiątek historycznych i zabytków, a także bogaty folklor – wszystko to przyciągało Polaków ze wszystkich zaborów. Podejmowaniu wycieczek w ten rejon sprzyjała swoboda polityczna okresu autonomii galicyjskiej².

Rozwijający się ruch krajoznawczy wywołał potrzebę tworzenia i wydawania przewodników. Pionierem w tym zakresie był Eugeniusz Janota, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, autor pierwszego polskiego przewodnika zatytułowanego *Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin*, wydany (wraz z mapą) w 1860 r.

Ogromny wkład w rozwój krajoznawstwa w połowie XIX w. wniósł Wincenty Pol, profesor geografii fizycznej i porównawczej na Uniwersytecie Jagiellońskim, znakomity popularyzator, ale też poeta, autor m.in. wiersza *Pieśń o ziemi naszej* (1866)³.

W drugiej połowie XIX w. krajoznawstwo i turystyka zaczęły przyjmować konkretne formy organizacyjne. W 1873 r. (formalnie w 1874) powstało pierwsze społeczne stowarzyszenie będące organizacją o regionalnych zadaniach krajoznawczych. Było nim Polskie Towarzystwo Tatrzańskie. Kilkanaście lat później, w roku 1891, przy krakowskim TSL utworzono Sekcję Wycieczek Ludowych i Szkolnych, a w 1895 r., również w Krakowie – Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych. Rok 1906 przyniósł powstanie, tym razem w Warszawie, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK), koordynującego całokształt polskiej działalności krajoznawczej⁴.

2 A. Czarnocki, *Z historii...*, s. 5–6; W. Łobożewicz, T. Łobożewicz, *Krajoznawstwo i turystyka w systemie dydaktyczno-wychowawczym szkoły*, [w:] *Krajoznawstwo i turystyka w szkole*, T. Łobożewicz, Warszawa 1990, s. 39.

3 A. Czarnocki, *Z historii...*, s. 7.

4 *Ibidem*, s. 8; W. Łobożewicz, T. Łobożewicz, *Krajoznawstwo...*, s. 40; *Krajoznawstwo*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN...*, s. 524.

Dzięki swobodom autonomicznym ruch wycieczkowy rozwijał się prężnie w szkołach galicyjskich. Popierała go Rada Szkolna Krajowa, która w 1907 r. wydała okólnik „w sprawie wycieczek po kraju”, stanowiący pierwszy na ziemiach polskich akt ujmujący zasady organizacji wycieczek i podkreślający ich znaczenie wychowawczo-dydaktyczne⁵.

W okresie II Rzeczypospolitej krajoznawstwo przerodziło się w wielki ruch społeczny. Bardzo silnym ośrodkiem pozostawał Kraków, w którym przy tutejszym PTK zaczęły powstawać Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej (KKMS). Pierwsza sekcja KKMS powstała w lutym 1919 r. pod kierunkiem Leopolda Węgrzynowicza – nauczyciela gimnazjalnego, etnografa z zamiłowania i harcerza. Koła tworzone najpierw przy szkołach średnich w Krakowie, a od 1920 r. – również w innych miastach polskich⁶. W roku 1927 Węgrzynowicz został przewodniczącym Komisji KKMS, organu nadzorującego działalność tych kół w Polsce, z siedzibą w Krakowie. Od 1920 r. redagował też czasopismo „Orli Lot”, miesięcznik krajoznawczy dla młodzieży, będący organem sekcji KKMS Oddziału Krakowskiego PTK. Publikowano tam m.in. prace młodzieży zaangażowanej w ruch krajoznawczy. Motto pisma zaczerpnięto z *Pieśni o ziemi naszej* Wincentego Pola, a brzmiało ono:

Wyleć orłem z swego gniazda
Miść będzie taka jazda.

Zarządzeniem z 15 listopada 1926 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) usankcjonowało tworzenie szkolnych kół krajoznawczych. Od 1935 r. nauczycieli sprawujących opiekę nad kołami wspierały ośrodki metodyczne. W czerwcu następnego roku w Krakowie odbył się I Zjazd Młodzieży Krajoznawczej. W latach 1927–1938 zorganizowano dziewięć takich zjazdów. Tuż przed wybuchem wojny działało w Polsce 5000 kół, skupiających 200 000 młodych ludzi. Posiadały one 212 schronisk z 6000 miejsc noclegowych. KKMS wypracowało też metodykę pracy krajoznawczej wśród młodzieży. Plonem tych działań stały się bogata dokumentacja krajoznawcza i liczne publikacje⁷.

Węgrzynowicz, jako organizator pierwszego koła krajoznawczego, odwoływał się do idei Ludomira Sawickiego – geografa, podróżnika, profesora Uniwersytetu Ja-

5 A. Czarnocki, *Z historii...*, s. 10; W. Łobożewicz, T. Łobożewicz, *Krajoznawstwo...*, s. 40.

6 J. Klimaszewska, *Metodyka pracy w Kołach Krajoznawczych* S. Niemcówny, [w:] *Stanisława Niemcówna – pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w piętnastą rocznicę śmierci*, red. A. Jelonek, T. Gawęł, Kraków 1976, s. 19.

7 A. Czarnocki, *Z historii...*, s. 8, 10; W. Łobożewicz, T. Łobożewicz, *Krajoznawstwo*, s. 40; H. Prószyńska-Bordas, *Krajoznawstwo. Tradycja i współczesność*, Warszawa 2010, s. 98–99.

giellońskiego. Sawicki był przekonany, że krajoznawstwo powinno stać się ruchem społecznym i narodowym, a każdy człowiek miałby poznawanie świata zaczynać od własnego środowiska. Takie zainteresowania i postawa – w przekonaniu Sawickiego – budziły patriotyzm, sprzyjały aktywności społecznej, kształtowały zmysł estetyczny. W 1928 r. Sawicki w Polskim Radiu mówił tak: „[...] poznaj siebie samego, a w tem poznaniu znajdziesz siłę do życia, sprawiedliwość dla współżycia z innymi i klucz szybkiego rozwoju”⁸. Dodawał również, że

[...] dwa są walne źródła czynu indywidualnego i społecznego: intelekt i uczucie. [...] Jeśli ten tok rozumowania zastosujemy do działań jednostki i społeczeństwa w stosunku do ziemi ojczystej i narodu go zamieszkującego, to określiliśmy tem samym najgłębszą istotę idei krajoznawczej. Zrodziła się ona z instynktownego przywiązania człowieka do ziemi-matki⁹.

Szczególnie predestynowani do organizowania i prowadzenia ruchu krajoznawczego byli według niego nauczyciele, a każdy z nich „kapłanem winien być i zwiastunem krajoznawstwa”¹⁰. Tymczasem zabory spowodowały, że brakowało odpowiednio przygotowanej kadry nauczycielskiej oraz stosownej literatury¹¹.

Indywidualność Sawickiego wywarła potężny wpływ na kierunek zainteresowań i działalność Stanisławy Niemcówny – nauczycielki, dydaktyka geografii i niestrudzonej propagatorki idei krajoznawstwa, która pierwsza stworzyła podstawy zorganizowanej pracy krajoznawczej z młodzieżą.

Niemcówna urodziła się 15 listopada 1891 r. w Krakowie. Tutaj w 1910 r. zdała maturę w prywatnym gimnazjum żeńskim Heleny Strażyńskiej, a następnie podjęła studia na Uniwersytecie Jagiellońskim. Najpierw studiowała historię. Myślała nawet o napisaniu pracy doktorskiej pod kierunkiem Wacława Tokarza, jednak pod wpływem spotkania z Ludomirem Sawickim kierunek jej zainteresowań się zmienił. Bardziej zaczęły ją interesować aktualne zagadnienia. Porzuciła zatem historię, żeby poświęcić się studiom geograficznym¹². W roku 1918 uzyskała stopień doktora

8 L. Sawicki, *Idea i organizacja krajoznawstwa w Polsce. Wykład inauguracyjny sesji geograficznej, wygłoszony przed Polskim Radjo w Katowicach dnia 5 marca 1928*, Kraków 1928, s. 4.

9 *Ibidem*, s. 3.

10 *Ibidem*, s. 6.

11 S. Niemcówna, *O pogłębianiu krajoznawstwa ziem Polskich*, „Czasopismo Geograficzne” 1924, t. 2, s. 362.

12 T. Słowikowski, *Stanisława Niemcówna*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Wrocław 1977, s. 782; A. Czarnowski, *Słynni krajoznawcy*, Warszawa 2006, s. 179; M. Dobrowolska, *Działalność Stanisławy Niemcówny w zrzeszeniach geograficznych i w organizacjach naukowo-dydaktycznych*,

na podstawie rozprawy *Poglądy geograficzne Wincentego Pola*¹³, w której umiejętnie powiązała geograficzne i historyczne metody badań¹⁴. Cechowała ją zresztą umiejętność łączenia głębokiej kultury humanistycznej opartej na studiach historycznych ze zrozumieniem aktualnych zagadnień społecznych i gospodarczych¹⁵.

Niemcówna intensywnie angażowała się w życie społeczne i naukowe studentów. W roku 1914 została pierwszą kobietą na stanowisku prezesa Koła Historyków¹⁶. Przewodniczyła także Kołu Akademickiemu Stowarzyszenia „Eleusis”, wkrótce stała się współorganizatorką, a następnie sekretarzem i przewodniczącą Koła Geografów, reaktywowanego w 1916 r. przez Sawickiego¹⁷. „Niemcówna należała do organizatorek i założycielek tegoż koła, którego przez kilka lat była prawdziwą podporą. Została później mianowana jego członkiem honorowym”¹⁸ – wspomina Urszula Perkowska.

Po ukończeniu studiów w roku 1917 Niemcówna podjęła pracę nauczycielską. Uczyła historii i geografii w krakowskim gimnazjum im. Królowej Jadwigi, następnie – od 1920 r. – w X Państwowym Gimnazjum Żeńskim (potem im. Królowej Wandy)¹⁹, a także w Seminarium Nauczycielskim im. Józefy Joteyko²⁰. Prowadziła szkolenia z metodyki nauczania geografii na wakacyjnych kursach przeznaczonych dla nauczycieli szkół powszechnych, a organizowanych przez MWRiOP (1922–1923) oraz była wykładowcą w Instytucie Pedagogicznym w Katowicach (1934–1936)²¹. Przez kilkanaście lat wykładała dydaktykę geografii w Studium Pedagogicznym UJ (1923–1939)²². W 1935 r. kuratorium powołało ją na stanowisko

[w:] *Stanisława Niemcówna – pionier...*, s. 12–13. Por. T. Gawęł, *Nauczyciele krajoznawcy...*, Kraków 1976, s. 32–36.

13 Opublikowana w Krakowie w 1923 r. pod zmienionym tytułem: *Wincenty Pol jako geograf*.

14 T. Gawęł, *Stanisława Niemcówna (1891–1961)*, „Geografia w Szkole” 1972, nr 3, s. 155.

15 M.D. [Maria Dobrowolska], *Pamięci Stanisławy Niemcówny*, „Geografia w Szkole” 1961, nr 4, s. 220.

16 U. Perkowska, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Kraków 1994, s. 208.

17 T. Słowikowski, *Stanisława...*, s. 782; A. Czarnowski, *Słynni...*, s. 179.

18 U. Perkowska, *Studentki...*, s. 209.

19 T. Słowikowski, *Stanisława...*, s. 782; A. Czarnowski, *Słynni...*, s. 179; R. Mochnacki, *Stanisława Niemcówna (1891–1961)*, [w:] *Stanisława Niemcówna – pionier...*, s. 5–6.

20 T. Gawęł, *Nauczyciele krajoznawcy...*, s. 32.

21 T. Słowikowski, *Stanisława...*, s. 783; A. Czarnowski, *Słynni...*, s. 280–281.

22 R. Dutkova, *Studium Pedagogiczne Uniwersytetu Jagiellońskiego 1921–1952. (Zarys działalności)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1968, nr 4, s. 455–456; U. Perkowska, *Studia i kursy zawodowe na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1868/69–1938/39*, Kraków 1995, s. 61; *Tradycja i wyzwania. Księga pamiątkowa na 75-lecie założenia Studium Pedagogicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego 1921–1996*, red. K. Paćławska, Kraków 1996, s. 357.

instruktora nauczania geografii i powierzyło jej kierowanie ogniskiem metodycznym. Stale współpracowała też z Uniwersytetem Ludowym²³. Niemcówna zorganizowała Sekcję Pedagogiczną przy Krakowskim Oddziale Polskiego Towarzystwa Geograficznego. „Nawiązując do tradycji istniejącej jeszcze przed I wojną światową Sekcji Geograficznej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych[,] walczyła o właściwe miejsce geografii w pracy szkolnej i zrozumienie jej roli w procesie wychowania i przygotowania młodzieży do przyszłego życia obywatelskiego”²⁴.

W roku 1925 uczestniczyła w Światowym Zjeździe Geografów w Kairze. W 1928 r. odbyła studia w Szwecji z zakresu metodyki i dydaktyki geografii²⁵.

W 1937 roku ciężko zachorowała. W latach wojny mieszkała w Moszczenicy – rodzinnej wsi ojca. Po wojnie w latach 1945–1949 uczyła jeszcze w X Państwowym Gimnazjum Żeńskim, ale w 1950 r., ze względu na pogarszający się stan zdrowia, przeszła na emeryturę. Osamotniona, przeniosła się do Zakładu im. L. i A. Helclów. Tam spędziła kolejne lata. Zmarła 28 marca 1961 r.²⁶ Została pochowana na cmentarzu Rakowickim, a mowę pogrzebową wygłosił sam Stanisław Pigoń²⁷.

Niemcówna miała wielkie zasługi jako propagatorka i organizatorka ruchu wycieczkowego młodzieży szkolnej. Była przekonana o wysokich walorach kształcących i wychowawczych krajoznawstwa, które poszerza wiedzę i sprzyja wytwarzaniu silnych więzi emocjonalnych z własną okolicą, regionem, ojczyzną²⁸. Polski ruch krajoznawczy uważała za jeszcze „niezupełnie skoordynowany i nieco anemiczny”, ale – jak pisała – odznaczający się „młodzieńczością”, przejawiającą się w tym, że praca pulsuje głównie w kołach młodzieżowych, co dawało nadzieję jego rozwoju na przyszłość²⁹.

Niemcówna silnie podkreślała związek krajoznawstwa z wychowaniem obywatelskim, ponieważ uważała, że kieruje ono uwagę młodzieży na aktualne tematy prawno-polityczne, społeczne i etyczne³⁰. „[W]szak ten dobrym obywatelem będzie, kto pozna i zrozumie warunki życia nie tylko swego kraju, ale całego globu ziemskiego”³¹. Jak wspominała Maria Dobrowolska, jej koleżanka z czasów studenckich:

23 T. Słowikowski, *Stanisława...*, s. 783; A. Czarnowski, *Słynni...*, s. 280–281.

24 T. Gawęł, *Stanisława Niemcówna...*, s. 156.

25 *Ibidem*.

26 T. Słowikowski, *Stanisława...*, s. 783; A. Czarnowski, *Słynni...*, s. 280–281.

27 M.D. [Maria Dobrowolska], *Pamięci Stanisławy...*, s. 220.

28 A. Czarnowski, *Słynni...*, s. 282.

29 *Idem*, *Zadania pracy krajoznawczej w Polsce*, „Ziemia” 1931, s. 61.

30 *Idem*, *Metodyka pracy w Kołach krajoznawczych*, „Orli Lot” 1921, R. 2, nr 7, s. 98–99.

31 *Idem*, *O pogłębianiu...*, s. 362.

Doceniliśmy wszyscy potężne wartości, jakie budzi u młodzieży miłość do kraju poprzez jego poznanie i czynne włączenie się już w latach szkolnych w konkretne akcje nad ochroną zabytków, przyrody ojczystej, zbieranie materiałów, rejestrowanie zjawisk przyrodniczych, osadniczych, etnograficznych i społeczno-gospodarczych³².

Potwierdzają to słowa samej Niemcówny, która zwracała uwagę, że dzięki „wycieczkowaniu” młodzież zyskuje możliwość przebywania wśród natury, co ma

[...] odradzające znaczenie dla fizycznego i duchowego zdrowia i rozwoju. Odrzynamy się w ten sposób od często szkodliwej lektury i wydostajemy z naszych brudnych miast. Piękno krajobrazów kształci w nas pierwiastek estetyczny i nie pozwala krajoznawcom niszczyć roślinności ani zaśmiecać gór, lecz czyni z nich obrońców przyrody oraz zabytków i pracy ludzkiej³³.

Szczególne naciski kładła na potrzebę kontaktu młodzieży ze środowiskiem wiejskim. Apelowoła o zapisywanie i publikowanie wyrażen gwarowych, pieśni, opowiadań, co miało chronić je od zniknięcia³⁴.

Stanisława Niemcówna wyrosła z młodzieżowego ruchu krajoznawczego. Jako uczennica brała udział w wycieczkach skautów, a jako nauczycielka organizowała koła krajoznawcze, była silnie związana z ruchem KKMS.

Już od 1917 r. prowadziła w gimnazjum im. Królowej Jadwigi koło geograficzne, przekształcone w 1920 r. w koło krajoznawcze, oraz drużynę harcerską³⁵. W październiku 1920 r. zorganizowała i prowadziła koło krajoznawcze w X Państwowym Gimnazjum Żeńskim³⁶. W tym gimnazjum poznała Józefę Berggruen – nauczycielkę przyrody, równie jak ona zapaloną propagatorkę krajoznawstwa. Początkowo każda z nich prowadziła własne koło krajoznawcze, ale wkrótce koła połączono, w wyniku czego powstało Koło im. Stanisława Szczepanowskiego. Należały do niego najpierw 34 uczennice, ale już w 1930 r. było ich 109 (z klas od III do VIII). W zarządzie tego koła znalazły się delegatki wszystkich klas, jednak początkowo przejawiały małą samodzielność i – jak wspomina Józefa Berggruen – „[...] wszystkie, nawet drobne sprawy załatwiały opiekunki [...]”³⁷.

32 M. Dobrowolska, *Działalność Stanisławy Niemcówny*, s. 16.

33 S. Niemcówna, *Metodyka pracy*, nr 3, s. 35–36.

34 J. Klimaszewska, *Metodyka pracy...*, s. 20.

35 T. Słowikowski, *Stanisława...*, s. 783; A. Czarnowski, *Słynni...*, s. 280–281.

36 Prawdopodobnie od 1935 r. koło krajoznawcze prowadziła Maria Dyląganka.

37 J. Berggruen, *Historia rozwoju Koła Krajoznawczego w państwowym gimnazjum żeńskim, „Orli Lot”* 1931, s. 110.

Praca w Kole pasjonowała Niemcównę. Jak pisze Tadeusz Gaweł:

Często do późna w nocy wraz z dyrektorką p. Józefą Berggruen przygotowywała biuletyny, omawiała plany prelekcji i wystaw, opracowywała dla całej szkoły plan wycieczek od klasy pierwszej do ósmej gimnazjalnej, obejmujących najciekawsze regiony Polski. Układała trasy wycieczek: „Z biegiem Dunajca”, „W Karpacki rejon naftowy”, „Do Gaci”, „Do Albigowej” i innych ośrodków Uniwersytetów Ludowych³⁸.

Tak np. w 1938 r. Niemcówna zorganizowała wycieczkę do wsi Gaci, ośrodka Uniwersytetów Ludowych założonych przez Ignacego Solarza, czego efektem była imponująca wystawa „Wieś polska”³⁹.

Zofia Cieśla-Reinfussowa, jedna z uczennic Niemcówny, bardzo ciepło wspomina te wycieczki i udział w pracy koła krajoznawczego:

Rok zaczynaliśmy obowiązkową wycieczką do Ojcowa, dokąd się szło piechotą z Krakowa [...]. Nie brakowało żadnej. Gdy komuś finanse nie dopisały, robiliśmy składkę. Często zdarzało się, że sama „Miss” [jak nazywały Niemcównę uczennice – K.D.] dawała pieniądze za te, które nie mogły sobie na zapłacenie wycieczki pozwolić⁴⁰.

W ciągu roku szkolnego miały miejsce co najmniej dwie wycieczki, np. w Tatry czy szlakiem Orlich Gniazd. Dziewczęta zasadniczo wędrowały pieszo, czasem tylko musiały dojechać pociągiem do wybranej stacji. W czasie wycieczek Niemcówna

[...] zwracała uwagę na wszelkie zjawiska geologiczne, morfologiczne, krajoznawcze itd. A z drugiej strony w czasie wieczornych odpoczynków mówiła o historii wsi i miast, czy miasteczek, przez które przechodziłyśmy w ciągu dnia. Niejednokrotnie opowiadanie okraszone było jakąś legendą, opisem obrzędów czy zwyczajów⁴¹.

Wówczas nawet – jak pisze Zofia Cieśla-Reinfussowa – nie zdawałyśmy sobie sprawy z tego, co nam one dawały. Dopiero później[,] po opuszczeniu szkoły[,] przekonałyśmy się, że obok wiadomości czysto naukowych, zdobywałyśmy hart i pogodę du-

38 T. Gaweł, *Stanisława Niemcówna – człowiek pasji i czynu*, [w:] *Stanisława Niemcówna – pionier...*, s. 23.

39 M. Dobrowolska, *Działalność Stanisławy Niemcówny*, s. 16; J. Klimaszewska, *Metodyka pracy...*, s. 19.

40 Z. Cieśla-Reinfussowa, *Stanisława Niemcówna jako wychowawca i krajoznawca*, [w:] *Stanisława Niemcówna – pionier...*, s. 31.

41 *Ibidem*.

cha, umiłowanie naszej ziemi ojczystej oraz ludzi, którzy ją zamieszkują. Miałśmy wspólne zainteresowania, było nam razem dobrze i wesoło, a zdobyte doświadczenia były nam pomocne w późniejszych czasach, jakże niekiedy ponurych i ciężkich⁴².

Z inicjatywy Niemcówny i p. dyrektor Berggruen prowadzono też lekcje na otwartym powietrzu i wycieczki na tzw. osiedle w Harbutowicach, gdzie młodzież X Gimnazjum z różnych klas wyjeżdżała na tydzień, ażeby wydostać się z zadymionego miasta i odetchnąć świeżym powietrzem [...] – wspomina Zofia Niemczyk. – Lekcje były bardzo instruktywne i młodzież bardzo je lubiła, gdyż spotykała się bezpośrednio z przyrodą⁴³.

Od 1927 r. Niemcówna włączała się niezwykle aktywnie w pracę w Komisji KKMS: przygotowywała materiały do biuletynów, organizowała narady i wystawy, wygłaszała odczyty i pogadanki, prowadziła liczne wycieczki i obozy, brała udział w zjazdach KKMS, dużo publikowała w „Orlim Locie”. Z jej inspiracji w tym miesięczniku publikowały też jej uczennice, i tak np. w 1929 r. zamieszczono przygotowane przez nie znakomite, nagrodzone zresztą, materiały z wycieczki doliną Dunajca⁴⁴.

Wiele czasu i uwagi Niemcówna poświęcała sprawom dydaktycznym i metodycznym. Opracowała m.in. metodykę pracy w KKMS. Podczas gdy Węgrzynowicz widział nadrzędny cel kół w służeniu nauce, to Niemcówna pragnęła „wychować młodego krajoznawcę na rzetelnego obywatela”⁴⁵. Praca w kołach miała ponadto uczyć samodzielnego myślenia i ścisłego opisywania obserwowanych zjawisk.

Każde koło powinno, według Niemcówny, przechodzić trzy etapy rozwoju. Pierwszy to tworzenie podstaw pracy przez gruntowne poznanie najbliższej okolicy, na drugim etapie koła powinny rozszerzyć obszar badawczy na całą Polskę, a do trzeciego etapu „dochodzą dorastający do obywatelskiej samodzielności krajoznawcy”, którzy specjalizują się w wybranych zagadnieniach⁴⁶.

Praca kół powinna, jej zdaniem, koncentrować się na poznawaniu własnej okolicy, przygotowywaniu wycieczek, zbieraniu materiałów, opracowywaniu sprawozdań oraz organizowaniu form rozrywkowych opartych na wycieczkach (śpiewy, tańce, recytacje). Niemcówna była przekonana, że niezbędne okazuje się poznawanie nie

42 *Ibidem*.

43 Z. Niemczyk, *Wspomnienia o współpracy z Stanisławą Niemcówną*, [w:] *Stanisława Niemcówna – pionier...*, s. 37.

44 *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Krakowie za rok szkolny 1920/1921*, Kraków 1921, s. 7–8; T. Słowikowski, *Stanisława...*, s. 783; A. Czarnowski, *Słynni...*, s. 280–281.

45 J. Klimaszewska, *Metodyka pracy...*, s. 19.

46 *Ibidem*, s. 20.

tylko przeszłości danego terenu, lecz także aktualnej problematyki społecznej, dzięki czemu kształtują się wśród młodzieży postawy obywatelskie i patriotyczne⁴⁷.

„Doskonała była także metoda sprawozdań z wycieczek – wspomina Zofia Niemczyk – Młodzież[,] już uprzednio podzielona na grupy, miała specjalnie zwracać uwagę i opracować jedno zagadnienie prócz całości, wyszukując do niego jeszcze dodatkowe wiadomości”⁴⁸.

Niemcówna opracowała też plan wycieczek dla gimnazjów, obejmujący wszystkie klasy i przewidujący różnorodne wycieczki: od krótkich lekcji prowadzonych w terenie, przez dłuższe, kilkugodzinne wyjścia, aż po dwu- lub trzydniowe wycieczki, mające na celu poznanie całego regionu⁴⁹. Zgłosiła nawet pomysł organizowania „osiedli krajoznawczych”, umieszczanych poza sezonem letnim w domach wypoczynkowych. Uważała, że krajoznawstwo ojczyście poprzez liczne wycieczki można realizować w ramach lekcji geografii, historii, języka polskiego, historii sztuki⁵⁰.

Wszak nie tylko geografia i przyroda – pisała Niemcówna – ale historia, język polski i szereg innych przedmiotów, opracowane na podłożu rzeczywistości życiowej, muszą nawiązywać do środowiska, w którym młodzież żyje, i tą drogą zachęcać ją do lepszego poznania kraju i ludzi, wśród których ma życie swe spędzić przyszły obywatel Rzeczypospolitej⁵¹.

Z myślą o młodzieży napisała książkę *Kraków. Krajoznawstwo* (Warszawa – Lwów 1932)⁵², która składa się z dwóch części: „Ćwiczenia i sprawozdania” oraz „Atlasik konturowy”. Książka zawiera materiał kursu krajoznawstwa bazującego na programie nauczania różnych przedmiotów. Niemcówna zaproponowała w niej kilkanaście tematów. Punktem wyjścia miała być szkoła, do której chodzi młodzież, następnie ujęto tematy związane z rozwojem terytorialnym miasta, a ukazane na tle jego historii, na końcu znalazła się analiza położenia miasta i warunków życia mieszkańców. Ta publikacja stała się „próbą metodycznego rozwiązania zajęć krajoznawczych na terenie wielkiego miasta”⁵³.

47 A. Czarnowski, *Stynni...*, s. 283.

48 Z. Niemczyk, *Wspomnienia...*, s. 37.

49 S. Niemcówna, M Polackówna, *Wycieczki geograficzne w szkole średniej*, Warszawa 1926.

50 T. Słowikowski, *Stanisława...*, s. 783; A. Czarnocki, *Z historii...*, s. 8; A. Czarnowski, *Stynni...*, s. 280–281.

51 S. Niemcówna, *Zadania...*, s. 62.

52 Tego zagadnienia dotyczył też artykuł S. Niemcówny: *Kraków jako środowisko wychowawcze*, „Orli Lot” 1935, nr 1.

53 T. Gawęł, *Nauczyciele krajoznawcy...*, s. 34.

W nauczaniu geografii Niemcówna kładła nacisk na ćwiczenia i na wyrobienie u uczennic nawyku samodzielnej pracy. W tym celu zorganizowała w X Państwowym Gimnazjum Żeńskim pracownię geograficzną, w której uczennice uczyły się korzystania z pomocy naukowych, map, przyrządów, literatury. Gdy w 1935 r. gimnazjum przeniosło się na ulicę Oleandry do nowo wybudowanego i bardzo nowoczesnego gmachu, Niemcówna mogła pracować w olbrzymiej pracowni, wyposażonej w nowoczesne przyrządy i urządzenia, przy której mieściły się gabinet geograficzny i biblioteka⁵⁴.

W 1929 r. ukazała się jej *Dydaktyka geografii* – pierwsze polskie, wzorowe opracowanie dydaktyki geografii.

Prace Niemcówny zwróciły uwagę ministerstwa, które w 1924 r. poprosiło ją o przygotowanie odpowiedniego materiału do nauczania w szkołach. Jednak tego opracowania nie wykorzystano⁵⁵.

Stanisława Niemcówna miała znaczny dorobek publicystyczny z zakresu geografii, metodyki i krajoznawstwa. Współpracowała także z Eugeniuszem Romerem w zakresie kartografii – razem opracowali *Atlas krajoznawczy województwa krakowskiego, kieleckiego i śląskiego* (Lwów 1925).

Z kolei współpracowniczką Niemcówny w zakresie rozwijania krajoznawstwa wśród młodzieży szkolnej była Józefa Berggruen – nauczycielka biologii, a następnie dyrektorka X Państwowego Gimnazjum Żeńskiego. Urodziła się w 1886 r. w Żydaczowie w rodzinie lekarza powiatowego. Jako eksternistka zdała maturę w Gimnazjum św. Anny w Krakowie⁵⁶, a potem ukończyła studia przyrodnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim. Należała do pierwszej grupy demonstrantek i asystentek na uniwersytecie – w tym charakterze pracowała w katedrze zoologii⁵⁷. W 1913 roku wyjechała do Brukseli, gdzie ukończyła Międzynarodowy Fakultet Pedagogiczny, prowadzony przez Józefę Joteyko⁵⁸. Następnie poświęciła się pracy nauczycielskiej – związała się z X Państwowym Gimnazjum Żeńskim w Krakowie, gdzie wraz z Niemcówną prowadziła Koło Krajoznawcze⁵⁹. Zofia Niemczyk, jej uczennica, wspomina, że była ona

zwolenniczką i propagatorką krajoznawstwa. Żadna uroczystość Ogniska Metodycznego nie obeszła się bez udziału i występów Koła Krajoznawczego, zwłaszcza

54 Z. Niemczyk, *Wspomnienia...*, s. 37.

55 A. Czarnowski, *Słynni...*, s. 284.

56 T. Gawęł, *Nauczyciele...*, s. 23.

57 U. Perkowska, *Studentki...*, s. 159, 176.

58 T. Gawęł, *Nauczyciele...*, s. 23.

59 Józefa Berggruenówna napisała historię tego koła: *Historię rozwoju koła Krakowskiego Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Krakowie od 1920–30, „Orli Lot” 1931.*

że posiadało ono w tym czasie zespół uczennic o wszechstronnych uzdolnieniach. Pieśni i tańce ludowe oraz przygotowane na różne okazje występy urozmaicały tok pracy⁶⁰.

Od roku 1932 była też związana z ogniskiem nauczycielskim zwanym Kołem Okręgowym, organizującym m.in. kursy dla nauczycieli opiekunów KKMS⁶¹. W 1927 r. Józefa Berggruen weszła w skład Komisji KKMS, której była sekretarzem aż do roku 1950 (z przerwą przypadającą na lata wojny), a potem – jeszcze w latach 1956–1970⁶², już jako emerytka. Przygotowywała biuletyny, prowadziła korespondencję, organizowała prelekcje i wystawy oraz zjazdy ogólnokrajowe KKMS. Zmarła 20 marca 1978 r.⁶³

Zarówno Niemcówna, jak i Berggruenówna „były niestrudzonymi pionierkami ruchu krajoznawczego i propagatorkami nowych metod nauczania i wychowania młodzieży przez geografę i krajoznawstwo”⁶⁴, a o sile ich oddziaływania świadczy fakt, że kilkanaście ich uczennic ukończyło studia geograficzne, etnograficzne i przyrodnicze⁶⁵. Oddziaływanie obu tych postaci okazało się jednak znacznie szersze: przyczyniły się one do rozpropagowania krajoznawstwa i badań o charakterze regionalnym na znacznie szerszą, ogólnopolską skalę. Należały do pionierów ruchu krajoznawczego.

Bibliografia

- Berggruenówna J., *Historia rozwoju Koła Krajoznawczego w państwowym gimnazjum żeńskim, „Orli Lot”* 1931.
- Cieśla-Reinfussowa Z., *Stanisława Niemcówna jako wychowawca i krajoznawca*, [w:] *Stanisława Niemcówna – pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w piętnastą rocznicę śmierci*, red. A. Jelonek, T. Gawęł, Kraków 1976.
- Czarnowski A., *Słynni krajoznawcy*, Warszawa 2006.

60 Z. Niemczyk, *Wspomnienia...*, s. 38.

61 T. Gawęł, *Nauczyciele krajoznawcy...*, s. 24–25; *idem*, *Józefa Berggruen*, s. 355, http://ziemia.pttk.pl/Ziemia/Wspomnienia_1979_003.pdf [dostęp: 10.05.2019].

62 Po wojnie Komisja KKMS była organem doradczym przy szkolnym Wojewódzkim Ośrodku Krajoznawczo-Turystycznym przy Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego (*idem*, *Nauczyciele krajoznawcy...*, s. 24–25).

63 T. Gawęł, *Nauczyciele krajoznawcy...*, s. 24–25; *idem*, *Józefa...*, s. 355–356.

64 *Idem*, *Nauczyciele krajoznawcy...*, s. 32.

65 J. Klimaszewska, *Metodyka pracy...*, s. 21.

- Czarnowski A., *Z historii polskiego krajoznawstwa*, [w:] T. Gawęł, *Nauczyciele krajoznawcy regionu krakowskiego*, Kraków 1976.
- Dobrowolska M., *Działalność Stanisławy Niemcówny w zrzeszeniach geograficznych i w organizacjach naukowo-dydaktycznych*, [w:] Stanisława Niemcówna – pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w piętnastą rocznicę śmierci, red. A. Jelonek, T. Gawęł, Kraków 1976.
- M.D. [Maria Dobrowolska], *Pamięci Stanisławy Niemcówny*, „Geografia w Szkole” 1961, nr 4.
- Dutkowska R., *Studium Pedagogiczne Uniwersytetu Jagiellońskiego 1921–1952. (Zarys działalności)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1968, nr 4.
- Gawęł T., Józefa Berggruen, http://ziemia.pttk.pl/Ziemia/Wspomnienia_1979_003.pdf [dostęp: 10.05.2019].
- Gawęł T., *Nauczyciele krajoznawcy regionu krakowskiego*, Kraków 1976.
- Gawęł T., *Stanisława Niemcówna (1891–1961)*, „Geografia w Szkole” 1972, nr 3.
- Gawęł T., *Stanisława Niemcówna – człowiek pasji i czynu*, [w:] Stanisława Niemcówna – pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w piętnastą rocznicę śmierci, red. A. Jelonek, T. Gawęł, Kraków 1976.
- Krajoznawstwo*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. 14, Warszawa 2003.
- Klimaszewska J., *Metodyka pracy w Kołach Krajoznawczych S. Niemcówny*, [w:] Stanisława Niemcówna – pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w piętnastą rocznicę śmierci, red. A. Jelonek, T. Gawęł, Kraków 1976.
- Niemczyk Z., *Wspomnienia o współpracy ze Stanisławą Niemcówną*, [w:] Stanisława Niemcówna – pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w piętnastą rocznicę śmierci, red. A. Jelonek, T. Gawęł, Kraków 1976.
- Łobożewicz W., Łobożewicz T., *Krajoznawstwo i turystyka w systemie dydaktyczno-wychowawczym szkoły*, [w:] *Krajoznawstwo i turystyka w szkole*, red. T. Łobożewicz, Warszawa 1990.
- Mochacki R., *Stanisława Niemcówna (1891–1961)*, [w:] Stanisława Niemcówna – pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w piętnastą rocznicę śmierci, red. A. Jelonek, T. Gawęł, Kraków 1976.
- Niemcówna S., *Kraków jako środowisko wychowawcze*, „Orli Lot” 1935, nr 1.
- Niemcówna S., *Metodyka pracy w Kołach krajoznawczych*, „Orli Lot” 1921, R. 2, nr 3–10.
- Niemcówna S., *O pogłębianiu krajoznawstwa ziem Polskich*, „Czasopismo Geograficzne” 1924, t. 2.
- Niemcówna S., *Zadania pracy krajoznawczej w Polsce*, „Ziemia” 1931.
- Niemcówna S., Polackówna M., *Wycieczki geograficzne w szkole średniej*, Warszawa 1926.
- Perkowska U., *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Kraków 1994.
- Perkowska U., *Studia i kursy zawodowe na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1868/69–1938/39*, Kraków 1995.
- Prószyńska-Bordas H., *Krajoznawstwo. Tradycja i współczesność*, Warszawa 2010.

- Sawicki L., *Idea i organizacja krajoznawstwa w Polsce. Wykład inauguracyjny sesji geograficznej, wygłoszony przed Polskim Radjo w Katowicach dnia 5 marca 1928*, Kraków 1928.
- Słowikowski T., *Stanisława Niemcówna*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Wrocław 1977.
- Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Krakowie za rok szkolny 1920/1921*, Kraków 1921.
- Tradycja i wyzwania. Księga pamiątkowa na 75-lecie założenia Studium Pedagogicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego 1921–1996*, red. K. Paćławska, Kraków 1996.